

Hayvan Etiği

İSAR Yayınları | 19

Tıp ve Ahlak Dizisi | 6

Hayvan Etiği

Editörler

M. İhsan Karaman

Seyit Ankaralı

Tuncay Sandıkçı

1. Baskı, Ekim 2019, İstanbul

ISBN 978-605-9276-04-7

İç Tasarım: Salih Pulcu

Tasarım Uygulama: Recep Önder

Kapak Tasarımı: Abdurrahim Yüce

Kapak Uygulama: Esat Yılmaz

Baskı-Cilt

MD Basım

Seyrantepe Mah. İbrahim Karaoğlu Cad.

No: 105/1236 Kağıthane / İstanbul

Tel: +90 (212) 2831 10 15

Matbaa Sertifika No: 41746

© İSAR Yayınları

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 45609

Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve
tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının
yazılı izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İSAR Yayınları

Selami Ali Mah. Fısıkağacı Sok. No: 22 Üsküdar / İstanbul

Tel: +90 (216) 310 99 23 | Belgegeçer: +90 (216) 391 26 33

www.isaryayinlari.com | yayin@isar.org.tr

İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız

ÜLFET GÖRGÜLÜ

Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı, ulfetgorgulu@gmail.com.

Hayvanlar, yeryüzünü kendileriyle paylaştığımız ve ekosistemin önemli bir parçasını oluşturan canlılardır. Varlıklarıyla evrende bir boşluğu dolduran, tabiatın bütünlüğüne anlam katan ve insanın hayatında önemli bir yer işgal eden hayvanlar, yaratılıştan bir takım haklara sahip bulunmaktadır.

Öte yandan ehliyet ve irade sahibi sorumlu bir varlık olarak insan, sadece insan ilişkilerini hukuki ve ahlaki bir düzlemde sürdürmekle değil, topyekûn tabiata ve özellikle hayvanlara karşı tutarlı davranışlar sergilemek, onların hukukuna riayet etmekle de mesuldür.

İslam'da hayvan hakları söz konusu olduğunda, hakkın kaynağının bizzat Kur'an-ı Kerim olduğunu, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla bu haklara açılım getirdiğini söylemek mümkündür. Fıkıh literatüründe ise hayvanlara ilişkin yer alan pek çok hükme, hac, udhiye, zebâih, sayd, nafaka, icâre, et'ime, akîka, buyû' gibi başlıklar altında yeri geldikçe atıfta bulunulmuştur. Hayvan haklarına riayet fıkıhta "hukukullah" kapsamında dinî bir sorumluluk olarak ele alınmıştır. Konuyla ilgili ayet, hadis ve fıkhi hükümler incelendiğinde İslam hukukunda hayvan maslahatının gözetildiği açık bir şekilde görülmektedir.

Bu makalede öncelikle Kur'an'ın hayvanlara bakışı ortaya konacak, daha sonra Sünnet perspektifinden hayvanların yeri ve önemine temas edilecek, son olarak fıkhî hayvan haklarından, dolayısıyla insani sorumluluklardan söz edilecektir.

1. Kur'ân-ı Kerim'in Hayvanlara Bakışı

Kur'an'da hayvanlardan çokça bahsedilmekte, hem genel anlamda hayvanların haklarına temas edildiği, hem özel olarak kimi hayvanlara atıfta bulunulduğu ve hayvanların niteliklerinden söz edildiği görülmektedir. Kur'an'ın yedi suresinin hayvan ismi taşıması,¹ çeşitli vesilelerle ayetlerde deve,² koyun,³ maymun,⁴ yılan,⁵ domuz,⁶ köpek,⁷ sinek,⁸ sivrisinek⁹ gibi küçük büyük pek çok hayvandan bahsedilmiş olması, yeryüzünün doğal üyeleri olarak hayvanların önemini ve insan hayatında tartışmasız yerleri olduğunu ortaya koymaktadır.

*“Yeryüzünde yürüyen hayvanlardan ve (gökte) kanatlılarıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir.”*¹⁰ ayetiyle hayvanların da insanlar gibi canlı oldukları bildirilmekte, kendi içlerinde düzenli bir topluluk oluşturdıkları, “ümme” nitelemesiyle ifade edilmektedir.

Kur'an nazarında hayvanlar dünyası hümanize edilmemekle birlikte, ayetteki bu nitelemeden hareketle, hayvanların da insanlar gibi sosyal yapılara sahip oldukları ve onlara zarar vermenin bu sosyal yapıyı bozma anlamına geleceği söylenebilir. Öte yandan bu ifadeden, hayvan türlerinin korunması gerektiğini, bununla birlikte hayvanlara insanmış gibi davranılamayacağını anlamak da mümkündür.¹¹

“Görmedin mi ki göklerde ve yerde olanlarla, sıra sıra uçan kuşlar Allah'ı tesbih etmektedir? Her biri duasını ve tesbihini kesin olarak bilmektedir. Allah da on-

.....

1 Bunlar; Bakara (inek), En'am (davar), Nahl (bal arısı), Neml (karınca), Ankebût (örümcek), Âdiyât (atlar) ve Fîl (fil) sureleridir.

2 En'am, 6/144; Gâşiye, 88/17.

3 En'am, 6/146; Enbiyâ, 21/78; Tâhâ, 20/18.

4 Bakara, 2/65; Mâide, 5/60.

5 Tâhâ, 20/20.

6 Bakara, 2/173; Mâide, 5/60.

7 A'râf, 7/176; Kehf, 18/22.

8 Hac, 22/73.

9 Bakara, 2/22.

10 En'am, 6/38.

11 Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, DİB Yayınları, Ankara 2019, s. 47.

ların yapmakta oldukları şeyleri bilendir.”¹², “Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde etmektedir.”¹³ mealindeki ve benzer içerikli ayetlerden¹⁴ insanlar gibi hayvanların da Allah’ı zikrettiklerini, O’na itaat ve secde ettiklerini öğrenmekteyiz.

Vahyin dilinde kimi hayvanlar yeminle anılmış,¹⁵ kimisine ilham edilmiş,¹⁶ bir kısmı insanlara sevdirmiş,¹⁷ bazısı imtihan vesilesi yapılmış,¹⁸ bir kısım hayvanlar ise peygamberlerle birlikte yâd edilmiştir.¹⁹

Tarih boyunca insanlar ile hayvanların beraberce yaşamaları, aralarında güçlü bağların doğmasına yol açmıştır. Mağaraya sığınan Ashab-ı Kehf ile köpekleri, Üzeyir (as) ile merkebi, Hz. Süleyman ile hüdhüd kuşu arasında gelişen ilişki bu güçlü bağın vahye konu olmuş örnekleridir.²⁰

Kur’an, insan-hayvan münasebetine ayrı bir yer vermekte, insanoğlunun varlığını devam ettirmek için hayvanlara olan ihtiyacını sıklıkla vurgulamaktadır. Yeme-içmeden giyime, ulaşımdan süslenmeye pek çok alanda kendisinden yararlanan hayvanlar insan için şükür vesilesi olarak takdim edilmekte, hayatı güzelleştiren bir unsur olduklarına dikkat çekilmektedir.

“Görmezler mi ki, kudretimizin eserlerinden olmak üzere onlar için hayvanlar yarattık da onlar bu hayvanlara sahip oluyorlar. Onları kendilerine boyun eğdirdik. Bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler. Bunlarda kendileri için nice faydalar ve içecekler vardır. Hâlâ şükretmeyecekler mi?”²¹, “Hem binesiniz diye hem ziynet olarak atları, katırları, merkepleri de yarattı. O bilmediğiniz başka şeyler de yaratır.”²² ayetlerini bu bağlamda örnek olarak zikretmek mümkündür.

Öte yandan hayvanlar insanoğlu için bir ibret vesilesi olarak da sunulmaktadır. “Şüphesiz sizin için sağlam hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Onların karınlarında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet ve ferahlık

.....

12 Nûr, 24/41.

13 Hac, 22/18.

14 Nahl, 16/79; İsrâ, 17/44; Mülk, 67/19.

15 Âdiyât, 100/1-5.

16 Nahl, 16/68.

17 Âl-i İmrân, 3/14; Sâd, 38/31-33.

18 Bakara, 2/67-73; A’râf, 7/73.

19 Neml, 27/16-20; Sâffât, 37/107, 142.

20 Adil Bor, *Kur’an’da Hayvan Hakları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 81-82.

21 Yâsin, 36/71-73; ayrıca bkz. Mü’minûn, 23/21-22; Mü’min, 40/79-80.

22 Nahl, 16/8.

veren halis süt içiriyoruz.”²³, “Semanın boşluğunda Allah’ın emrine boyun eğerek uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları gökte ancak Allah tutar. Kuşkusuz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır.”²⁴ anlamındaki ayetlerle insanın çevresindeki hayvanlar aracılığıyla düşünmeye ve ibret almaya yönlendirilmesi hayvan varlığının salt fiziksel ihtiyaçlar için öngörülmediğini ortaya koymaktadır.²⁵

Kur’an’da hac ve kurban ibadetleri münasebetiyle de hayvanlardan bahsedilmiş,²⁶ müminler için Allah’a yakınlaşmanın ve takvanın bir vasıtası olduklarına işaret edilmiştir.²⁷ Ayrıca yenilmesi helal olan ve olmayan hayvanlara da özel olarak yer verilmiştir.²⁸

Kur’an câhiliye Araplarının değişik isimlerle anılan hayvan kültürlerini ve putlara hayvan sunma âdetlerini reddetme münasebetiyle de hayvanlardan söz etmiştir.²⁹ Bunun, hayvanların sadece Allah adına kurban edilebileceği inancını yerleştirme ve kurbanlık hayvan türü sayısını en aza indirme sebebine matuf olduğu söylenebilir.³⁰

Kur’an’a göre hayvanlar, insan ekseninde ve sadece onların istifadesi için yaratılmış canlılar olmayıp aynı zamanda yeryüzünün doğal üyeleridir. “Allah arzı, canlı yaratıklar için var etti.”³¹ ayeti dünyanın hayvanlar için de yaşam alanı olduğunu bildirmektedir. “Gerçekten biz suyu bol bol indirdik. Sonra toprağı uygun biçimde yarıdık. Sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada ekinler, üzüm, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırılar ortaya çıkardık.”³² ayeti de yeryüzü nimetlerinin sadece insanoğluna özgü olmadığını, hayvanatın da bu nimetlerden yararlanma hakkı bulunduğunu hatırlatmaktadır. Bu yüzdendir ki yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp ekinleri ve nesilleri tahrip etmeye çalışanlar vahyin diliyle kınanmaktadır.³³ İslam âlimlerince, hayvanların soylarının yok edilmesinin ayette sözü edilen bozgunculuk

.....

23 Nahl, 16/66.

24 Nahl, 16/79.

25 Huriye Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 130.

26 Hac, 22/27, 32-34; Kevser, 108/2.

27 Hac, 22/36-37.

28 Bakara, 2/168-173; Mâide, 5/3-7, 96-97; En’âm, 6/145-146; A’râf, 7/156-157; Nahl, 16/115-116.

29 Mâide 5/102-103; En’âm 6/138-139.

30 Mehmet Faruk Bayraktar, “Hayvan” mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 87.

31 Rahmân, 55/10.

32 Abese, 80/25-32.

33 Bakara, 2/205. “O, ayrılıp gitti mi (veya hâkimiyeti ele geçirdi mi) yeryüzünde fesat çıkarmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.”

kapsamına dâhil edildiği görülmekte,³⁴ dolayısıyla ayetin ifadesinden, onlara zarar vermenin yasak olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'an'da genel manada hayvanların varlık olarak evrendeki yerlerine, insanoğluna göre konum ve statülerine yer verilmesi, kendi içlerinde bir ümmet ve Allah'ı tespih eden canlılar olmalarının vurgulanması, insanların onlara istedikleri gibi davranamayacaklarını göstermekte, hayvanların bir takım haklarının olduğunu ortaya koymaktadır.³⁵

İnsan-hayvan ilişkisine dair detayları ise Hz. Peygamber'in söylemlerinde ve uygulamalarında bulmak mümkündür.

2. Sünnet Perspektifinde Hayvanlar

Kur'an'da "âlemlere rahmet" olarak nitelenen Hz. Peygamber'in³⁶ insanlara olduğu kadar diğer canlılara, özellikle de hayvanlara karşı tutum ve davranışını bu rahmet olma vasfı şekillendirmiştir. Onun nezdinde hayvanlar, şefkat ve özen gösterilmesi gereken, sevgi ve ilgiyle muameleyi hak eden varlıklardır.

Nebevî öğretide, susuzluktan bitap düşmüş bir köpek için kuyuya inerek ona su çıkarıp içiren bir kimse bu davranışı dolayısıyla Allah'ın bağışlaması ve hoşnutluğu ile müjdelenirken,³⁷ buna mukabil evde hapsedtiği ve aç bıraktığı kedisinin ölümüne sebebiyet veren kişinin bundan dolayı azaba uğradığı bildirilmiştir.³⁸

Kendisi bizzat okşadığı gibi, atların özellikle alın ve sağrılarından okşanıp sevilmesini isteyen,³⁹ koyun ve keçi beslemenin bereket vesilesi olduğunu bildiren,⁴⁰ sahibinin eziyetinden bunalan bir deveyle hasbihalde bulunup halini anlayan⁴¹ Resulullah Efendimizin bu gibi tavırlarından hayvanları değerli bir varlık olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

.....

34 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001, II, 391; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002, III, 219; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988, III, 20.

35 Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 53.

36 Enbiya, 21/107.

37 Buhârî, Müsâkât, 9; Müslim, Selam, 153, 154.

38 Buhârî, Bed'ul'l-halk, 16; Müslim, Selam, 152.

39 Buhârî, Cihad, 43, 44; Müslim, İmâret, 97.

40 İbn Mâce, Ticârât, 69; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 343.

41 Ebû Dâvûd, Cihad, 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 204.

Hayvan sevgisi, bakım ve himayesi, hukuklarına riayet edilmesi meseleleri Hz. Peygamber'in hayatında sadece bir söylemden ibaret değildir. Deve, at, merkep ve keçi gibi pek çok hayvana sahip olup bunların her birine isim vermesi,⁴² ev halkından gördüğü kedinin, kendisine abdest için hazırlanan sudan içmesini hoşgörüyü karşılaması,⁴³ devesi huysuzluk yaptığı için ona sert şekilde çıkan eşi Hz. Aişe'yi, hayvana rıfk ile davranması hususunda uyarması⁴⁴ Hz. Peygamber'in hayvanlara "özne varlık" muamelesinde bulunduğunu göstermektedir.

3. Hayvan Hakları ve Yerine Getirilmesi Gereken Sorumluluklar

Kur'an-ı Kerim'in hayvanlarla ilgili ayetlerinden, Hz. Peygamber'in bu canlılara nasıl davranılması gerektiğine ilişkin telkin ve uyarılarından hayvanların bir takım haklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Aşağıda bir kısmına yer verilecek bu haklar aynı zamanda insanın, bu varlıklara karşı yerine getirmesi gereken sorumluluğunu da ortaya koymaktadır.

Ekolojik dengenin önemli bir parçası olan hayvanların haklarına riayet edilmesi, hem insani bir görev hem dinî bir vecibedir. Söz konusu haklar insanların bahsettiği bir lütuf olmayıp bizzat Kur'an ve Sünnet tarafından belirlenmiştir.⁴⁵

3.1. Yaşama Hakkı

İnsanlar gibi hayvanların da en temel haklarının başında yaşama hakkı gelmektedir. Meşru bir gerekçe olmaksızın, keyfi olarak öldürülmeleri Hz. Peygamber tarafından kesin bir şekilde yasaklanmış ve bunun büyük günahlardan olduğu bildirilmiştir.⁴⁶

Hz. Peygamber'in, sırf eğlence için öldürülen bir serçenin kıyamet günü Allah'a "Ya Rabbi! Filan kimse beni bir yararı için değil, sebepsiz yere öldürdü." diyerek kendisini öldürenden şikâyetçi olacağını,⁴⁷ böyle bir suç işleyen kimsenin Allah tarafından sorguya çekileceğini bildirmesi,⁴⁸ hayvanların hayat hakkına tecavüz suçunun uhrevi boyutuna dikkat çekmektedir.

.....

42 Buhârî, Rikâk, 38; Ebû Dâvûd, Edeb, 9; İbn Mâce, Menâsik, 84.

43 İbn Mâce, Tahâre, 32.

44 Müslim, Birr, 79; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 112.

45 Sabri Erturhan, "Hayvan Öldürme İle İlgili Fikhi Hükümler", *Bilimnâme-XVII*, 2009/2, s. 99.

46 Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut 1990, II, 199.

47 Nesâî, Dahâyâ, 42.

48 Nesâî, Sayd, 34, Dahâyâ, 42.

Bir yolculuk sırasında mola verilen yerde karınca yuvasının ateşe verildiğini gören Hz. Peygamber, “*Ateşle cezalandırmak ateşin rabbinden başkasına yakışmaz.*” buyurarak bunu yapanlara çıkmış ve ateşi derhal söndürmelerini emretmiş,⁴⁹ hayvanların yaşama hakkına riayet gerekliliğini bildirmiştir. Mekke ve Medine’nin belli bölgelerini “harem/yasak bölge” ilan etmesi, bitkisini koparmayı ve zararlı olmadığı sürece hayvanlarını öldürmeyi yasaklaması,⁵⁰ söz konusu kurallara uymayanlar için cezai müeyyide uygulaması da⁵¹ aynı hassasiyetin yansıması olarak değerlendirilebilir.

Kur’an-ı Kerim’de hayvanların insanoğlu için nimet olduklarından söz edilmektedir.⁵² İlgili ayetlerden, bir yandan hayvanların hayatlarına meşru bir sebep olmadıkça kastedilmemesi, gereksiz yere canlarının heder edilmemesi sonucu çıkarılabilirken,⁵³ diğer taraftan gerektiğinde onlardan istifade edilmesinin caiz olduğu da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla genel ilke, hayvanların öldürülmemesi olmakla birlikte, bazı durumlarda yaşama haklarının kısıtlanması meşru hale gelmektedir.

İslam hukukuna göre gıda, ibadet, zararlı olma gibi durumlar, hayvanların yaşama hakkının sınırlandırılmasını meşru kılan gerekçelerdendir.⁵⁴

3.1.1. Gıda

İnsanların temel besin maddelerinden birini et ve diğer hayvansal gıdalar oluşturmaktadır. Hayvanlardan gıda olarak yararlanılması, dinen yaşamlarının sonlandırılmasını caiz kılan sebeplerdendir. Kur’an-ı Kerim’de, iyi ve temiz olan yiyeceklerin (tayyibât) helal kılındığı haber verilmekte,⁵⁵ “*Ancak kestikleriniz size helaldir.*”⁵⁶ ayetiyle, yenilmesine izin verilen bazı hayvanların usulüne uygun kesim ile helal olacakları bildirilmektedir.

.....

49 Ebû Dâvûd, Edeb, 164.

50 Buhârî, Sayd, 10, Megâzî, 28; Müslim, Hac, 445.

51 Ebû Dâvûd, Menâsik, 95-96.

52 Nahl, 16/5-8; Mü’minûn, 23/21; Yasin, 36/71-73.

53 Ali Arslan, “Hz. Muhammed’in Hayvan Sevgisi”, *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Editörler: Recep Çetintaş, Anar Gafarov, İbrahim Türkoğlu, Zonguldak 2017, s. 113.

54 Bkz. İyâd Mahmûd Râşid, *el-Müsteciddât fî ahkâmî’l-fıkhiyye el-müteallika bi’l-hayevân*, Dârul-Fârûk, Ammân, 2010, s. 47-53; Rukâdi Ahmed, *Riâyetü’l-hayevân dirâsetün mukârene fî teşrî’l-bîyyi’l-Cezâiriyyi ve’t-teşrî’l-İslâmî*, Cezâyir 2013, s. 63-64; Bor, *Kur’an’da Hayvan Hakları*, s. 108-109; Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 64-65; Erturhan, “Hayvan Öldürme ile İlgili Fıkhi Hükümler”, s. 101.

55 Bakara, 2/172; Mâide, 5/4.

56 Mâide, 5/3.

Konuyla ilgili ayet ve hadislerden hareketle fıkıh literatüründe hangi tür hayvanların yenilebileceğine ve hayvan kesimine ilişkin esaslara geniş yer verilmiştir.⁵⁷

Öte yandan beslenme amacıyla avlanma da Kur'an⁵⁸ ve Sünnet⁵⁹ tarafından meşru kılınmıştır.

Hz. Peygamber'in bu konudaki uyarılarından hareketle⁶⁰ avlanmanın zevk ve eğlence maksatlı yapılması ise mekruh kabul edilmiştir.⁶¹

3.1.2. İbadet

İslam'da hayvanın hayatının sonlandırılmasının meşru gerekçelerinden bir diğeri, bu işlemin ibadet maksadıyla yapılmasıdır. Kurbanın meşruiyeti Kur'an, Sünnet ve fakihlerin görüş birliğine (icmâ)⁶² dayanmaktadır.

*“Her ümmet için, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine isimini ansınlar diye kurban kesmeyi meşru kıldık.”*⁶³, *“Biz büyükbaş hayvanları da Allah'ın size dininin nişanelerinden kıldık. Sizin için onlarda nice fayda vardır. Onlar (kesim için) sıraya dizildiklerinde üzerlerine Allah'ın adını anın. Cansız halde yere serildiklerinde ise onlardan siz de yiye, istemeyen fakire de istemek zorunda kalan fakire de yedirin. Şükredesiniz diye onları böylece sizin hizmetinize verdik. Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne kanları; O'na ulaşacak olan ancak, sizin takvanızdır. Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiği için O'nu tazimle anasınız. İyilik edenleri müjdele.”*⁶⁴, *“O halde Rabbin*

.....

57 Serahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989, XI, 220-256; Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmecid, Beyrut 1997, VI, 173-273; Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-minhâc*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, VI, 94 vd.; İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Gırnâtî, *Kavâninü'l-ahkâmî's-şer'iyye ve mesâilü'l-furû'l-fikhiyye*, (*el-Kavâninü'l-fikhiyye*), Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., s. 120-124; Mehmet Şener, “Hayvan” mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 92-98.

58 Mâide, 5/1-2, 95-96.

59 Buhârî, Zebâih, 1-10; Müslim, Sayd, 1-10.

60 Nesâî, Dahâyâ, 42.

61 İbn Cüzey, *el-Kavâninü'l-fikhiyye*, s. 118; *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “Sayd” mad., Vüzâratü'l-evkâf ve's-şuûnî'l-İslâmiyye, Kuveyt 1993-1996, XVIII, 115.

62 İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Huliv, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad ty., XIII, 360.

63 Hac, 22/34.

64 Hac, 22/36-37.

için namaz kıl ve kurban kes."⁶⁵ ayetleri açık bir şekilde kurban ibadetinden söz etmektedir.⁶⁶

Hiz. Peygamber, kurban bayramında Allah nezdinde en sevimli ibadetin kurban kesmek olduğunu bildirmiş,⁶⁷ kendisi de meşru kılındıktan sonra vefatına kadar her sene kurban kesmiştir.⁶⁸

Kurban bayramı günlerinde yerine getirilen kurban ibadetinin hedy, akika, nezir, şükür ve keffaret kurbanı olarak adlandırılan başka çeşitleri de bulunmaktadır.

İbadetlerin yerine getiriliş şekli ve sıhhat şartları Şâri' tarafından belirlenmiştir. Kurban ibadeti de hayvanın usulüne uygun şekilde kesimi ile ifa edilir. Diğer bir deyişle kurbanın rüknü, kanın akıtılmasıdır. Dolayısıyla bedelini sadaka olarak vermekle kurban ibadeti yerine getirilmiş olmaz.⁶⁹

Gerek kurban ibadeti eda edilirken gerek diğer zamanlarda, kesim işleminin ehil olanlarca yapılması, hayvana merhametle davranılması ve hijyen kurallarına dikkat edilmesi son derece önemlidir. Hiz. Peygamber, *"Allah Teâlâ her işte güzel davranmayı emretmiştir. Öyleyse öldürmeniz gerektiğinde, bu işi can yakmayacak şekilde yapın. Bir hayvanı boğazlayacağınız zaman, ona eziyet vermeyecek güzel bir şekilde kesin. Bu işi yapacak olan kimse bıçağını iyice bilesin, hayvana acı çekirtmesin."*⁷⁰ buyurarak bu hususta gösterilmesi gereken titizliğe dikkat çekmiş, kesim işleminin diğer hayvanların gözü önünde yapılmaması ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi uyarısında bulunmuştur.⁷¹ Kurban ibadetinin bu bilinçle edası ve hayvanın acı çekmemesi için gereken tedbirlerin alınması nebevi terbiyenin gereğidir.

3.1.3. Zararlı Olma

Hayvanların hayatlarına son verilebilmesinin cevaz gerekçeleri arasında insanlara zarar vermesi, saldırması ya da salgın hastalıklara yol açması nedeniyle toplum sağlığı açısından tehdit oluşturması gibi hususlar da yer almaktadır.

.....

65 Kevser, 108/2.

66 Ayrıca bkz. Hac, 22/28; Saffât, 37/107.

67 Tirmizî, Edâhî, 1; İbn Mace, Edâhî, 3.

68 Buhârî, Edâhî, 1, Hac, 117, 119; Müslim, Edâhî, 17; Tirmizî, Edâhî, 11.

69 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 13.

70 Müslim, Sayd, 57; Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 10-12.

71 İbn Mâce, Zebâih, 3.

Hız. Peygamber insanlara zarar veren, saldırgan olan hayvanların öldürülebileceğini beyan etmiştir.⁷² İlgili hadislerde söz konusu hayvanlar “fevâsık” olarak nitelendirilmiş, bu vasıf insanlara eziyet verme olarak yorumlanmıştır.⁷³ Hayvanın saldırması halinde kişinin canını başka türlü koruma imkânı yoksa meşru müdafaa hakkı doğmakta, bu durumda hayvanı öldürme caiz olmaktadır.⁷⁴

Öte yandan deli dana, Kırım-Kongo kanamalı ateşi, kuş gribi gibi hayvan kaynaklı olup insanlara bulaşabilen ve kamu sağlığı için ciddi tehlike oluşturan hastalıklarda, bu hastalıkları taşıyan hayvanların itlafi da cevaz kapsamında görülmüştür.⁷⁵

Zararlı haşerat ve hayvanlarla ilgili öldürme ruhsatının topyekûn bir katliam şeklinde değil, insanların can ve mallarıyla ilgili yakın bir tehlike oluşturmaları durumuyla sınırlı olduğunu da bilmek gerekir.⁷⁶

3.2. Beslenme ve Barınma Hakkı

Hayvanların yeme, içme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması, bunları gidebilecekleri uygun ortamların hazırlanması insani sorumluluklar arasında yer almaktadır. Kur’an, yeryüzünün su ve otlaklarından hayvanların da yararlanma hakkı olduğunu hatırlatırken,⁷⁷ Hız. Peygamber de hayvanların gıdalarına dikkat edilmesi hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁷⁸ Öyle ki, bir Müslümanın diktiği ağaç ve bitkiden kuşların ve diğer hayvanların beslenmesinin o kimse için sadaka hükmünde olduğunu beyan etmiştir.⁷⁹

Hayvanların beslenme ve uygun şartlarda bakımlarının sağlanması, sağlıklarının korunması açısından önemlidir. Hastalandıklarında gerekli bakım ve tedavinin yapılması da yerine getirilmesi gereken sorumluluklardandır. “Ko-

.....

72 Buhârî, Sayd, 7, Bed’u’l-halk, 16; Müslim, Hac, 71, 73; Ebû Dâvûd, Menâsik, 39; Tirmizî, Hac, 21.

73 Merğînânî, Burhânuddîn, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 186; Nevevî, Muhyiddîn, *el-Mecmu’ şerhu’l-Mühezzebe*, Dâru’l-Fikr, Beyrut ty., VII, 334.

74 Mâverdî, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Hâvi’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1999, XIII, 451; Buhûti, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn, *Keşşâfü’l-kına’ an metni’l-ikna’*, thk. İbrahim Ahmed Abdulhamîd, Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyad 2003, IV, 129; *el-Mevsûatü’l-fıkhiyye*, “Sıyal” mad., XVIII, 104.

75 Erturhan, “Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkhi Hükümler”, s. 109-110.

76 Erturhan, “Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkhi Hükümler”, s. 106-107; Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 67.

77 Nâziat, 79/31-33.

78 Müslim, İmâre, 178; Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Haz. Muhammed Fuâd Abdalbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Sıfatü’n-nebi, 33.

79 Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Mûsâkât, 7, 8.

yunların burunlarını silin, ağıllarını temizleyin.”⁸⁰ buyuran Hz. Peygamber’in hayvanların sağlığıyla yakinen ilgilenmesi, vücudunda açılan yaralara merhem sürerek hayvanları bizzat tedavi etmesi⁸¹ bu hususta gösterilmesi gereken özeni ortaya koymaktadır.

Bir keresinde Hz. Peygamber açlıktan bitap düşmüş bir deveyi görünce, “*Bu dil-siz hayvanlar hakkında Allah’tan korkun.*” diyerek tepkisini açığa vurmuştur.⁸² İsteği üzerine kendisine birkaç tane süt keçisi hediye ettiği sahâbiye ve aile halkına, süt sağarken hayvanın canını yakmamaları için tırnaklarını kesmeleri ve yavruların gıdalarını güzel hazırlamaları hususunda yaptığı uyarı da⁸³ hayvanların beslenme ve bakımlarına ilişkin gösterilen nebevi hassasiyetin bir yansımasıdır.

İlgili ayet ve hadisler, kişinin, özellikle sahibi olduğu hayvanın yeminden suyunu, barınağından sağlık giderine kadar yaşamını sürdürmesi için gerekli olan her türlü harcamayı yapmakla yükümlü olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle hayvanın nafakasının sahibi tarafından karşılanması fakihlerin çoğunluğunca vacip kabul edilmiştir. Bu sorumluluğu yerine getirmeyen kimse-nin hukuken buna mecbur tutulacağı, bakımını yapmaması halinde hayvanı satmaya zorlanacağı, aksi takdirde ona zulmetmiş olacağı üzerinde durulmuştur.⁸⁴ Hanefîlerde muteber görüş ise, bu durumda hayvan sahibinin hayvanın nafakasını karşılaması ve gerekli bakımı yapması için hukuken değilse de diyaneten icbar edilebileceği yönündedir.⁸⁵

Zikredilen bilgiler ışığında, hayvanların barınaklarına ve yaşadıkları doğal ortamlara zarar veren her türlü tasarrufun da fıkhen caiz olmadığı söylenebilir.⁸⁶

3.3. *Beden Bütünlüğünün Korunması ve Güzel Muamele Görme Hakkı*

Hayvanların bedenlerine zarar veren, vücut bütünlüğünü bozan, eziyet ve işkence anlamı taşıyan her türlü muamele dinen yasaklanmıştır. Canlı hayvanın

.....

80 Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Sıfatü’n-nebî, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 436.

81 Müslim, *Âdab*, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 175.

82 Ebû Dâvûd, *Cihad*, 44.

83 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 484.

84 Buhûtî, *Keşşâfu’l-kınâ’*, V, 494; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, VIII, 364-365; Hattâbî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *Mevâhibu’l-celîl fî şerhi Muhtasarı Halîl*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1992, IV, 207.

85 Merğînânî, *el-Hidâye*, II, 330; Haddâd, Ebû Bekir b. Ali, *el-Cevheratü’n-neyyira*, el-Matbaa-tü’l-Hayriyye 1322, II, 123.

86 Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 183.

uzuvlarını kesme,⁸⁷ yüzünü damgalama ve dağlama,⁸⁸ vücudunu atış talimi için hedef tahtası yapma,⁸⁹ hayvan dövüştürme⁹⁰ gibi uygulamalar Hz. Peygamber tarafından açık bir şekilde yasaklanmış, hayvanlara işkence edenler lanetle anılmıştır.⁹¹

Sünnette hayvanlara eziyet etmeme meselesi o derece hassasiyet arz etmektedir ki, Hz. Peygamber binek hayvanın üzerinde iken onu adeta bir koltuk gibi kullanarak uzun süre sohbet edip hayvana zahmet vermekten sakındırmış, *“Allah, ulaşmakta zorlanacağınız yerlere kolayca erişesiniz diye onları sizin emrinize verdi.”*⁹² buyurarak, hayvanların amaçları dışında kullanılmasını hoş görmemiştir. Hz. Peygamber’in hayvanlara eziyet edilmesine ilişkin getirdiği yasaklar, sadece bedenlerine zarar vermeye sınırlı olmayıp, ruhlarını rencide edecek kötü sözler sarf edilmesi ve lanet okunması da yasak kapsamındaki davranışlardandır.⁹³

Sünnetteki uygulamadan hareketle, hizmet için istihdam edilen hayvanlara insanlara olduğu gibi dinlenme hakkı tanındığı, yolculuk sırasında verilen molalarda hayvanların ihtiyaç ve istirahatlerinin temin edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.⁹⁴ Sahabî Enes b. Mâlik bu hususta gösterilen itinaı, *“Yolculukta bir yerde konakladığımızda hayvanların yüklerini indirip rahatlamalarını sağlama-dan namaza başlamazdık.”* sözleriyle dile getirmektedir.⁹⁵

Fukaha tarafından hayvanlara işkence edilmesi, lanet okunması gibi davranışlar haram görülmüş,⁹⁶ hayvanların aç bırakılması, güçlerinin üstündeki işlerde çalıştırılması suç kabul edilmiş, muhtesiplere, bu fiilleri işleyenlere müdahale etme yetkisi tanınmıştır.⁹⁷

Burada Merhum Ahmed Hamdi Akseki’nin, insanoğlunun hayvanata şefkatle davranma sorumluluğuna dair dile getirdiği hakikate bilvesile yer vermek uygun olacaktır:

.....

87 Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 494; İbn Mâce, *Zebâih*, 10.

88 Müslim, *Libas ve Ziyet*, 107.

89 Buhârî, *Sayd*, 25; Müslim, *Sayd*, 58; İbn Mâce, *Zebâih*, 10.

90 Ebû Dâvûd, *Cihad*, 51; Tirmizî, *Cihad*, 30.

91 Buhârî, *Zebâih*, 25; Müslim, *Sayd*, 12.

92 Ebû Dâvûd, *Cihad*, 55.

93 Müslim, *Birr*, 80, 81.

94 Arslan, “Hz. Muhammed’in Hayvan Sevgisi”, s. 109.

95 Ebû Dâvûd, *Cihad*, 44; Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 167.

96 Buhârî, *Keşşâfu'l-kınâ*, V, 494.

97 Mâverîdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, Dâr-ru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1990, s. 399.

“Şeref ve vekâr-ı insanî, hayvanat hakkında katîyen bed muameleyi tecviz etmez. Bizim mahlûkat-ı saire üzerine bir tahakkümümüz, bir rüçhanımız varsa o da meziyet-i insaniyemizdir. Bu meziyet ise her mahlûkun hakkına hürmet etmekle kaimdir. Hayvanata karşı her türlü kaba muameleyi irtikab edenler, mertebe-i insaniyetten sukût etmiş sayılabilirler. Müslümanlık yalnız insanların değil, hayvanların da hukukuna riayeti amirdir. Ahlak-ı İslamiyye iki şeyde hülasa olunabilir: Evamir-i ilahiyeye tazim ve inkıyâd, mahlûkata şefkat.”⁹⁸

Sonuç

İslam anlayışında insanın genel olarak tabiatla, özelde de hayvanlarla münasebetini şekillendiren temel unsur “tevhid ilkesi”dir. Bu ilke varlığa, yaratanından dolayı itibar göstermeyi ve her canlının hukukuna riayet etmeyi gerekli kılar. Rabb-ül âlemin sıfatıyla Allah Teâla sadece insanların değil, tüm varlıkla birlikte hayvanların da ilahı olduğu gibi, Hz. Peygamber’in “âlemlere rahmet” olma vasfı hayvanları da kuşatan bir nitelik arz etmektedir.

İslam, müntesiplerinin tabiata bakışında ve bütün canlılara davranışında merhameti merkeze alan bir medeniyet inşa etmeyi hedeflemiştir. İrfan geleneğinde “Eşyayı dahi incitmeme” olarak prensipleştirilen bu anlayış, özünde yaratanın hatırına yaratılan tüm varlığa merhametle muameleyi barındırır.

Arzın, içindekilerle birlikte insanın emrine ve istifadesine sunulmuş olması/ teshîr⁹⁹, bir yandan hayvanattan usulünce yararlanmayı caiz kılarken, diğer taraftan tabiatın insana ilahi bir emanet olduğunu ortaya koymaktadır. Yeryüzünün efendisi değil, halifesi olarak yaratılan insan, taşıdığı bu misyon gereği, arzı imar ile yükümlü tutulurken¹⁰⁰, hayvanlara karşı takınması gereken saygılı ve minnettar tavrı da bu sorumluluğun bir parçası olarak görülmelidir.

Havasından suyuna, bitkisinden hayvanına yeryüzüne bir emanet bilinciyle yaklaşılması, varlığın, özellikle de dilleri olup da haklarını müdafaa edebilecek durumda olmayan hayvanların hukukuna saygı gösterilmesi, “hukukullah” kapsamında insanın uhdesine tevdi edilmiş büyük bir sorumluluktur.

İslam hukuku açısından, insanın tabiat ve hayvanlar üzerinde sınırsız bir tasarruf yetkisi bulunmayıp, gerek onlardan yararlanması gerek ihtiyaç halinde

.....

⁹⁸ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, DiB Yayınları, İstanbul 2016, s. 373.

⁹⁹ Lokman, 31/20; Câsiye, 45/13

¹⁰⁰ Hûd, 11/61

yaşamlarını sonlandırması belli kural ve ilkelerle sınırlandırılmıştır. Hayvanlara hakaret, eziyet, işkence, yaratılış maksatları dışında kullanma yasak olduğu gibi meşru bir gerekçe olmaksızın öldürülmeleri de yasak kılınmıştır.

İslam'ın hayvanlara yaklaşımı ve hayvan refahına ilişkin getirdiği düzenlemeler açıkça ortada iken, günümüzde şahit olunan hayvan hakkı ihlallerine, yeryüzünün bu masum canlılarına zarar verme, kötü muamelede bulunma gibi insanlığa sığmayan davranışlara Kur'an veya Sünnetten bir gerekçe üretebilmenin ise imkânı yoktur.

İnsanoğlu, "göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin sahibi ve Rabbi" olan Allah'a, günü geldiğinde, hayvanata davranışı sebebiyle vereceği bir hesabı olduğunu asla unutmamalıdır.

Kaynakça

- Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlak Dersleri*, DİB Yayınları, İstanbul 2016.
- Arslan, Ali, "Hz. Muhammed'in Hayvan Sevgisi", *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Editörler: Recep Çetintaş, Anar Gafarov, İbrahim Türkoğlu, Zonguldak 2017.
- Bayraktar, Mehmet Faruk "Hayvan" mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 85-92.
- Bor, Adil, *Kur'an'da Hayvan Hakları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Buhâtî, Mansûr b. Yûnus, *Keşşâfü'l-kına' an metni'l-ikna'*, Thk. İbrahim Ahmed Abdulhamîd, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- el-Hâvi'l-kebîr*, Thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, Vüzâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1993-1996.
- Erturhan, Sabri, "Hayvan Öldürme İle İlgili Fikhi Hükümler", *Bilimnâme-XVII*, 2009/2, s. 97-121.
- Haddâd, Ebû Bekir b. Ali, *el-Cevheratü'n-neyyira*, el-Matbaatü'l-Hayriyye 1322.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Hattâbî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *Mevâhibu'l-celîl fî şerhi Muhtasarı Halîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1992.
- İyâd, Mahmûd Râşid, *el-Müsteciddât fî ahkâmi'l-fikhiyye el-müteallika bi'l-hayevân*, Dâru'l-Fâruk, Ammân, 2010.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Gırnâtî, *Kavânînü'l-ahkâmi's-şer'iyye ve mesâilü'l-furû'l-fikhiyye*, (*el-Kavânînü'l-fikhiyye*), Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettah Muhammed el-Huliv, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad ty.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, Thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, Thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut 1997.
- Koşum, Adnan, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, DİB Yayınları, Ankara 2019.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Haz. Muhammed Fuâd Abdalbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Martı, Huriye, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-vilâyâtud-dîniyye*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1990.
- Mergînânî, Burhânuddîn, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Müslim, İbnü'l- Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Camiu's-sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Nevevî, Muhyiddîn, *el-Mecmu' şerhu'l-Muhezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002.
- Rukâdî, Ahmed, *Riâyetü'l-hayevân dirâsetün mukârene fî teşrîi'l-bîyyi'l-Cezâiriyyi ve't-teşrîi'l-İslâmî*, Cezâyir 2013.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989.
- Şener, Mehmet, "Hayvan" mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 92-98.
- Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-minhâc*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, VI.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.